

BOQONNAA SAGAL

MADDA BEEKKUMSA BULCHIINSA ARSII

Maddi beekkumsa ilmaan Arsii hedduu yommuu ta'uu, akka fakkeenyaatti kaasuuf Sayyidootaa fi dubbii dacha isaan bifa mammaakaatiin dubatan, sirna Gadaa keessatti safuu, wooyyuu fi wooyoomaan wolqabatee, Muuxannoo fi Mudannoo jireenya Hawaasaa keessa jiru kan bifa mammaakaa qabuu fi akkanuma jechama adda addaatiin, Abbootii Amantii, hayyoota aadaa fi Saayinsii hammayyaa fi k.k.f muraasa isaanii haa ilaaallu. Odeeffannoo kana yommuu dubbisuun qayyabachuuf deemnu maddi ragaa kanaa afoola manguddoota oromoo, hayyoota oromoo garagaraa fi hayyoota barnoota hammayyaa adda addaa irraa kan wolitti funaaname ykn wolitti qabame ta'uu isaa dagachuu hin qabnu.

Muuxannoo fi mudannoo Hawaasa Arsii

Beekumsi ilmaan oromoo Arsii akkuma kan oromoo baldhaa otoo halkanii guyyaa, dhiite barite fi umurii ofii guutuullee itti fixanii kun akkuma ilmii Qura'aanaa fi hadiisaa yookaan akkuma seenaa dheera amantaalee garagara waan dhumatu miti, namatu hifatee dhiisa malee.

Duudhaalee kanneen keesaa garii isaanii ibsuuf Safuu, woyyuu fi woyyooma, gumaa fi guma-fakkii, moggaasa maqaa, maalummaa maqaa, Handhuuraa, sirna namni oromoo hin taane oromummaa itti argatu, Guddiffachaa fi akaakuu isaa fa'a kaasuu dandeenna

Muuxannoo fi Mudannoo Hawaasaa Mammaakaan

Oromoon Arsii; ilmaan Sikkoo Mandoo fi Hawaaso dubbii haala du'aa jiruu ykn gaddaaf gammachuu isaanii keessatti yoo dubbatan, dhimmi har'a isaan harkaa qaban kun kanaan dura akaakayyuu fi abaabayyuu isaanii gaafa mudate akkamitti akka bira darbaa turan, muuxannoo fudhachuu fi isa har'aa kana faana walitti araarsuuf mammaakaan malee waa hin dubbatan.

Mammaaka isaanii kana keessattis namni mammaake waa himuu akka qabu mammaaka kanaafis oolu mammaakanii jiru. Kunis, *“Aak jedhan waatufan; mammaakan waa himan”* jedhu.

Dabalataanis jiruufi jireenya ilmaan Arsii keessatti, safuu fi duudhaa gargaraa kana jechuun; waan nama gammachiisuu fi jibbisiisu, waan dhugaafi dharaa akkasumas waan sirrii fi dogoggora ta'e haaluma raawwii gochoota kanniinii irratti hundaayani mammaaku.

Kana malees, namoota dhamaa (waarri wal himatan lamaan) keessaa dhamti takka murtichaa fi qora lamaan keessaa ebalu dhama lammaffaatiif loogeera jettee yoo komatte, jarri komataman komii isaatiif deebii mammaakaan akkana jedhanii deebisuu;

“Himata wallaalanii hayyicha abaaran,

bitata wollaalanii gabayaa abaaran” jedhanii mammaku.

Imalaa fi tartiiba jiruuf jireennaa ilaalchisee, haala wal duraa duuba gochaa yoo kaayan;

“Nama qalqala qabutu garbuu kadhata”

“Farda sangaa ta’u haada irratti beeku” jedhu.

Karaa biraatin waan namni eegu qofa osoo hin taane; waan namni hin eegnes ta’uu akka danda’u mammaakan himu.

“Intala jibbantu ilma dhalaa,

ilma jibbantu ardaa dhaala.”

Namni tokko lafichoma lafaa ka’ee otoo duuba eenyummaa namaa hin beekne tilmaamuu akka hin danddeenne yoo ibsan;

“Yoo waliin jiraatan amala walii baru” jedhanii mammaaku.

Amalaafi haalli barama tokko akka nama hin dhiifne agarsiisuf;

“Amalli hin dhiisu gaarri hin godaanu” akkasumas

“Amalaa fi Adurreen diinqa bulti” jedhu.

Naamusni gaariin eessayyuu akka nama jiraachisuu danda’u barsiisuuf

“Kan amala gaarii qabu hunda waliin jiraata” jedhu.

Amalli gaarin nama kamuu amansiisuu akka danda’u akeekuuf

“Hantuunni amala qabdu abbaa warraa waliin nyaatti” jedhu.

Dogongora waa hubachuu dhabuu ibsuuf mammaaka isaanitiin yoo mirkaneessan;

“Amala koo osoo beektanii harree karaarratti hin hiitan, jedhe waraabessi” Jedhan.

“Dhugaan ilmoo Rabbiiti” jedhan. Kanuma sirriitti namaa ifa godhuuf immoo;

“Dhugaa fi tikseen galgala galti.” Jedhu.

Namni jiruufi jireenya isaa keessatti waan dalagu hundaa humna isaa madaaluu malee ykn qixa isaa beeku malee itti bu'uu akka hin qabne yoo ibsan;

“Osoo hin madaalin waldhaansoo hin bayin” Jedhu.

Rakkoon uumame tokko baay'ee ulfaataa ta'uu fi hundee rakkoon kun irraa ka'e adda baasuuf;

“Waaben eessaa dabe jennaan; Ilka-muummee,

Ilkaan eessaa dabe jennaan irga-muummee” Jedhanii mammaaku.

Gaarummaa fi ciminnaa abbaa ilmaa fi faaydaa isaan walirraa qaban ibsuuf akkana jedhan;

“Abbaan mishaan haabubbuluu barnootan nama guddisaa,

Ilmi mishaan haabubbuluu abbaa gurra muldhisa.”

Hawaasa biyya keenyaa keessattu Arsii ilaalchisee, Abbaan oromoo tokko ilma jabaa isa caalu argachuu isaa mammaakan itti himuu yoo barbaadan; **“Abbaan tulluudha, Ilmi muka tulluu irraati.”** Jedhu. Kana jechuun ilmi abbaa caalaa muldhachuu isaa agarsiisa.

Haawwonni Abbaa caalaa ijoollee isaanii beeku

Waan nama ajaa'ibu bara durii keessa haati takka ijoollee lama qabdi. Ijoollee lamaan kana keessaa kan ishiin jaalattu mana oola. Inni mana oolu kun yoo laalan nama waan beekne fakkaata. Kanaaf abbaan isaa isa baay'ee jibbaa ture.

Kan lammaffaa san ammoo fuudhee fardaa ofii duubaan ofitti huddeele/kaawwatee akka isaa sanitti dubbii baratee hayyuu haa ta'uuf deemaanii ture jedhama. Haa ta'uu malee Mucaan kun hayyooma baay'ee barachuu hin dandeenye.

Kanatti aansee gaaf tokko haati kan ishii waliin oolu san akka fuudhe deemu gaafannaan, abbaanis akkuma mucaa ofii jaalatuu san fardaa duubaan kaayatee deemen jedhama. Yoo xinnoo mana irraa achi siqan mucaan haati jaalattu kan guyyaa kana dubbii barachuuf yeroo jalqabaatiif abbaa faana bahe kun, Gaaffii jajjaboo fi ulfaatu gaafachuu eegale. Gaafiin kunis akka armaan gadii ta'a.

- Mucaatu gaafata: - “Aabbaa kun gumii namaati moo gumii Jaldeessaati?” jedheen.
- ✓ Abbaatu deebisa: - “Gurbaa maal taate fayyaa hin qabdu, nama osoo argitu na gaafattaa, dabeessi kun osoo an

beekkadhu haate ana faana si baafte?” jedheen jedhama baay’ee aare.

- Mucaatu gaafata ammallee yoo xiqqoo deeman... “Aabbaa garbuun aayidaaran kun ka baranaati moo ka bara darbeeti?” jedheen
- ✓ Abbaatu deebisa: - Ammas Aabbaan baay’ee dheekkamee osoo argitu na gaafattaa, lamuu waan akkana na gaafatin?” jedheen
- Mucaatu gaafata: - Gaaffii biroo itti fufeetuma Ganda woyiitti dhufnaan gaafateen akkana jedhe... **“Abbaa gandi kun ona moo namatu keessa jira?”** jedheen.
- ✓ Abbaan: - Amma immoo baay’ee dallanee, farda irraa bu’ee **“gurbaa lamuu na faana hin baatu, qaraa ani beekkadhe ture haatetu na sobee, ammaa achi gaheera basi wol dhabna beeki!”** jedheen
- Jaarsonni namoota karaa lufan turan: - Ganda naannoo isaan jiraniitti osoo jarri lamaan abbaa ilmaan wolloltu itti dhufanii **“Maaliif wolloltu maal taatan”** ittiin jedhan.
- ✓ Abbaa: - Mucaa kanatu karaa deemuu na dhoorge jedhee jaarsootatti himate.
- Jaarsota: - “Mee maal isiniin jedhe, maal isin gaafate qara, mee nutti bayyaansa kaa?” jedhaniin

- ✓ Abbaa: - “Maarree gurbaan ganamuma yoo mana bahu, gaaffii nama yookaan ijoolleen gowwaan nama gaafattuun na cinqaa ture. Ani qaraa ka deemuntu jira. Haadhatu hardha kanaan deemi mee bakka dubbii haa oolu naan jedhe, kana gowwaa.” Jedhee jaarsotatti himate jedhama.

Ittuma fufuun Abbaan akkana jedhe, “Aabbaa, kun gumii jaldeessaat moo gumii namaati?” jedhee ganamumaan na mormuu eegale.

Itti aansees” abbaa garbuun aayidaa jiran kun ka baranaati moo ka bara tareeti?” naan jedhe. Ammallee gaaffii sadaffaa na gaafatee “Aabbaa gandi kun Ona moo namatu keessa jira? jedhee hojii irraa yookaan dubbii irraa na hambise.” jedhee himate. Dabalees gaaffii mataa miila hin qabne kana maal jettan isin?” jedhe abbaan.

Kana booda Abbaanii fi jaarsonnillee deebii gaaffii kana wollaalanii garuma mucaa deebisan.

- Jaarsota: - mee gurbaa deebii gaaffii keeti kana maal nuun jettaa?” jedhaniin.

- Mucaanis: -Akkana jechuun jalqabe...

1ffaa tutti teettu tun gumii namaati moo ta Jaldeessaati jedhee gaafannaan naan lolani...

- Deebiin: - *“yoo wal dhageettiin keessa jiraate gumii namaati, Yoo wal dhageettiin keessa hin jirree gumii jaldeessaati.”*

2ffaa garbuun kun kan baranaati moo ka bara darbeeti jennaan naan lolanii...

- Deebiin: - *“yoo abbaan garbuu kanaa liqaa bara taree ofirraa qabaate ka bara tareeti, yoo Liqaan bara taree isarra hin jirre garbuun kun kan baranaati” jedhe.*

3ffaa gandii kun Ona moo namatu keessa jira jedhee gaafannaan naan lolanii.

- Deebiin: - *“yoo hayyuu fi jaarsi keessa jiraate Ona miti yoo hayyuu fi jaarsi keessa hin jirree Ona.” jedhee ka'ee, ...*

kanumatu Abbaa kiyyaan wol dhabsiise jedhee, gaafiilee rakkoo taatee abbaa fi isa jiddutti araaraaf, jaarsummaa manguddoo

yookaan namoota sadaffoo seensifte tana furmaata yookaan deebii hayyuu gamnaa kennuun xumure.

Salaammata: - Achumaan lamuu jaarsonni halangee abbaa irraa fuute mucaa dinqisiisaa kanatti kennite jedhama. Abbaan mucaa kana guyyaa sani irraa ka'ee lammatii jaarsumma yookaan kootu-dhufee ambaatiifi manaa hin baane jedhamee afoola darbaa dabarsaa oromoo arsiitiin odeeffama yookaan akka mammaakatti itti fayyadaman.

Mucaan ammoo gaaf san irraa jalqabee abbaa dubbii ambaa, abbaa yaa'a, abbaa koottu dhufee qoraa murti fi walumaagalatti Abbaa heeraa fi seera caffee sirna gadaa Oromoo fi oromiyaa ta'e. Ajaa'iba Mammaaksi: - *“Abbaan tulluudha, ilmi muka tulluu irraati”* jettee oromoon mammaaktu sun yaada kana tolchee namaaf ibsa.

Asirraa ajaa'ibaa fi ammoo mammaakni kunii fi dubbiin mucaa tun yaadan walitti galuu isaanii mammaaka birootiin yoo ibsamu: - **“jabbiin bifa kormaati, “Mammaaksi bifa dubbiiti”** mammaaka jedhu nama yaadachiisa. Ergaan mammaaka kana kan nama raaju, Haawwotiin teenya ijoolleen isaanii maal akka baatu abbaa caalaa xiinxalloodhaan hubatanii adda baasanii beekuudha.

Ajaa'iba dubbiin dubbii kaafti mammaaka kanaaf ta'utu jira ammoo:

“Fardaa sangaa bayu haadrratti beekan,

Jibicha korma bayu haadarratti beekan,

Buddeena nama quubsu eele irratti beekan” jedhanii miiree.

Bulchiinsa sirna Gadaa

Akkuma jalqaba irratti ibsame sirni Gadaa sirna dhimma jiruu fi jireenya ummata oromoo kallattii hundaan kan ilaalu sirna siyaasa, diinagdee, aadaa fi amantiiti (*Bereket Woldee, 2014*). Kun baldhinnaan kan ibsame kitaaba kichuu jedhamu keessatti.

Akkaataan jireenya maatii, fuudhaaf heerumaa, hariiroon uumaa, akkaataan qabannooo qabeenyaa fi itti loon bobbaasan, akkaataan qabeenya horatan dhimma itti bahan hundi sirna Gadaa keessatti bakka ol aanaa qaba. Namuu qabeenya isaa irratti mirga guutuu qaba (*Barakat woldee, 2014*).

Akkaataan baasiin Gumaa, adabni seera cabsanii fi sababa biraallee ofitti makanii itti waliin jiraatan hundi sirna Kanaan gaggeeffama. Akka bara saniitti eenyulleen sirna kana ni fudhata. Murtiin adabbii yoo irratti darbelllee namni sun beekeet eegumsa

tokko malee, taa'ee adaba isa irratti darbu eeggata. Sirna Kanaan ala ta'uun badiidha, namuu aadaa ta'uu isaa waan beekuuf, sirna Gadaa keessaa jiru osoo keessaa of hin baasin kabajee jiraata.

Walumaagalatti sirni Gadaa sirna tokkicha ilmaan oromoo hundi ittiin walbulchaa ture, hardha addunyaa biratti fudhatama argachuun Galmee UNESCO galmaaye waan ta'eef sirna Kanaan yoo hardha walbulchine tokkummaa oromoo guutumaan guututti mirkaneessuu bira darbee, eenyummaa saba keenyaa addunyaa irratti daran akka beekkamu taasisa.

Kanaafuu, sirna miidhagaa sabni keenya ittiin walbulchaa ture, kan gita bittaa sirnoota darbanii akka awwaalamu taasissee ture kana iddoo jalqabaatti deebi'ee akka dagaagu gochuuf gaheen nurraa eeggamu ol-aanaadha. Sirni Gadaa seenaa bara dheeraa kan qabu sirna waa hundaa, Oromoo haala dimokraatawaa ta'een kan ittin walbulchaa ture. Sirni kun akkaataa fi tooftaa jiruu fi jireenya ummatichaa kan calaqqisiisuu fi walqixxummaa ilmoo namaa kan mirkaneessu.

Sona hawaasummaa Addunyyaan irra gahuuf tattaffattu; kan akka kabajamuu mirga dubartootaa, kabajamuu mirga daa'immanii, kunuunsa naannoo, wolitti bu'iinsa haala nagaqabeessa ta'een furuu fi araara buusu, wolgargaaru, kooluu galcuuf k.k.f kan

harkaa qabu. Sonni ummanni oromoo akka aadaatti qabu sabni kun tokkummaasaa eegee baldhatee aadaa fi afaan isaa guddisee akka hardha gahuuf madda beekkumsaa ta'ee, gahee gudddaa taphateera.

Bulchiinsa gosaa mataa mataan

Bulchiinsi gosaa karaa walitti dhufeenya gosaatiin, walitti dhufeenya namoota dhuunfaa kan sabaafi sabaan alaatiin akkasumas hariiroon waldayaa fi ijaarsa caasaa gosaa garagaraa irraa dhaabbachuudhaan muuxannoo fi muddannoon hawaasni horate bara jireenya isaanii beekkumsa guddaa kiiloon safaruun hin danda'amne isaan barsiise jechuudha.

Kanaafuu, ilmaan oromoos ta'ee kan Arsi beekumsa kana fayyadamanii karaa isaan ittiin wobulchan, karaa dugaa fi haqa wolii ittiin eegan, karaa waan gaarii hin taane irraa safuudhaan waldhoorgan, ittiin karaa walii birmatan fi dhumarratti kallattii fi malaa fi toofta aangoo siyaasa, bulchiinsa gadaa fi diinagdee ittiin wolii qoodan haa ilaallu.

Gosti Oromoo Arsii hundinuu bulchaa gosaa qabu. Ilmaan Arsii guyyaa gaafa yaa'ii gaggeessan gadaa isaanif hin ta'in san jijjiiranii gadaa mataa isaanii moggaafatan. Gaafa kana gosoota

Ormoo Arsillee bakka gurguddoo Shanitti qoodanii gadaa tokko tokko addaan fudhatan.

Kanaafi yeroo ammaa kanas gosti tokko **bokkuu** yoo ta'e gosti biraa **qaalluu** ta'uu danda'a. Yeroo hundumaa Bokkuun gosuma Bokkuu keessaa ba'a. Sababa kanaaf, Abbaa bokkuu waliinii kan Oromoo Arsii gosa hundaa keessaa filamuu hin danda'u. Walharkaa fuudhinsa baallii waggaa saddeeti boodaas bakka buutonni gosa garagaraa waliin dorgomuu hin danda'an.

Abbaa Murtii

Sirna bulchiinsa gosaa kana keessatti abbaa murtiitu jira. Dhimma gara isaatitti dhufe san sirritti dhageeffatee erga hubate booda waan isatti fakkaate beekkumsa duraan hayyota gadaa oromoo fi hawaasa keessaa gonfateen garagaaramee haqarratti hundaayuudhaan murteessa. Murtiin kunis gara fuulduraatitti akka tajaajilu abba bokkuutitti erga. Bokkuunis ergaa san gosa maraaf “hardhaa kaasee...” muramte jedhee murtii kenna.

Bu'uuruma kanaatiin ilmaan Arsitis dubbiin murtii barbaadu kamiyyuu yoo gara isaanii dhufe marii baldhaa gama lamaanii gaggeessuun, muramte jedhanii qaama murtii eeggatuuf dabarsu. Qaamoleen abbaa dhimmaas murtii kana akka murtii dhumaatitti fudhachuun bu'uura murti araaratiin jireenna isaanii itti fufu.

Abbaa Duulaa

Bulchiinsa gosa Arsii wajjiin walqabatee kan eeramu kan biraa abbaa duulaa yoo ta'uu innis beekkumsa gadaas ta'ee beekkumsa abba duulaa ta'uufi /ulaagaalee hooggansa waraana hawaasaatiif barbaachisan hunda osoo hin horatin gara taayita hooggansa ummataatti dhufuu hin danda'u. Fknf Gaheen isaa namoota gosa tiksan qopheessuu, guyyaa rakkoon gosa mudate namoota dursee qopheesse san duulchisuun nageenna gosaa mirkaneessa.

Abbaa muudaa ykn Qaalluu

Wanni sirna ummata keennaa muldhisu baldhaa ta'uu irraa kan ka'e seera uumama bu'uura godhate kanaan walbulchaa turan. Bulchiinsi gosa Arsii qaallichas qaba. Innis gadaa eebbisa. serri yoo dabe bira deemanii murti fi qajeelfama gaafatu. Gadaan keessa jiraniifii itti deeman hagam jireennaf mijataa akka ta'e isatu tilmaama jechuun manguddoonni Arsii akka Abbaa Gadaa Raayyaa duraanii, Tahiiir Godaana fa'a nuuf kaayu. Hojiin qaalluu kana qofa miti. Nama eebbisa, buna faatessa, ganama subii subii ka'anii waaqa akka waamatan taasisa. Mijuu qophaa'ee irraayis kan dhibaafatu isa.

Gosoota Awaa shanan: - Akka afoola manguddoota Arsii irraa hubatametti fakkeennaf: -

- ✓ Allujaana,
- ✓ Ataabaa
- ✓ Adamoonyeen,
- ✓ saymannaa fi
- ✓ madarshoon

Abbaa muudaa ykn /qaalluu ta'uudhaan gadaa eebbisuuf baallii raggaasisuu malee dhimmi hoggansaa isaan hin ilaallatu.

Akkuma asii olitti barreessuf yaaletti, Oromoon ganfa Afrikaa keessa dhaloota kiristoos dura waggaa 8000 B.C dura jiraataa turuu isaa seenan addunyaa ragaa baya. “Nu ilmaan Oromoo biyya teenna Itoophiyaa lafeefii dhiiga keennan ijaarree asiin geenne teenna jennee fudhachuu irratti rakkoo qabna. Kun biyya ofii nama biraatii kennanii biyya hin jirre barbaaduu waan ta'eef dhaloonni dogongora kana sirreessuu qaba” jechuun Itoophiyaa Lummuxxii ijaarra jechuu kiyyaa miti, kan kitaaba duraa keessatti jedhuu barbaades yaanni kiyya akka armaan gadii kana ta'a.

Qeeqa kitaaba duraa yaada Kanaan wolqabatee ka'een Ani ibsuu kan barbaade... Sabni Oromoo hangafaa sabootaa sab-lammoota Kuushii fi Itoophiyaa waan ta'eef, Oromoon hiddaa fi Jirmaa muka tokkoo yoo ta'e, saboonni fi sab-lammoonni biroo akka fakkeenya dameetti ilaalaman. Achi irraa darbee

Oromoon lafee dugdaa biyya kanaas ta'ee diinaafii keessattuu ilmaan nafxanyoota fayyadaa turuun ni yaadatama. Fakkeenyaaf kan akka Fiit awraarii Gabayyoo, Abbabaa Aragaay, Garasuu Duqii fi wolumaagalatti Jeneraalota(gootota) oromoo kan biroo lola Adawaa irratti hirmaatan kan lakkoofsaan naannoo 9 ta'an yaadachuun ni salphata. Dhugumattuu Oromoon lafee dugdaa biyya kanaati.

Kanaafuu nuti ilmaan Oromoo bara qabsoon diddaa gabrummaa ilmaan oromoo sirna nafxanyaa irratti eegale irraa kaasee kan qabsaawa turreef: - wol-qixxummaa sabootaa fi sab-lammootaa amantii, aadaa, duudhaa, Afaan, eenyummaa fi wol harkaa fuudhinsa taayitaa bulchiinsa Gadaa karaa dimookraasiitiin woliigalaan (Ethnic Federalism) kkf kan keessatti kabajame ijaaruuf jechuu akka ta'e hubachuu qabna.

Kana ta'uu baannaan, akkuma hayyichi oromoo Dr. Gammachuu Magarsaa jedhetti oromoon Jirma hin fottoqu!!! Barbaaddu jarri damee tunniin jechuuni saboonni oromoo wajjiin jiraachuu hin barbaanne haa fottoqanii ykn cal jedhanii Sirna Gadaa/Democracy Sab-daneessummaa irratti hundaayeen nu wajjiin haa jiraatanii jechuu kiyyaa bara.

Duudhaalee sirna Gadaatii fi Arsoomaa

Beekumsi ilmaan oromoo Arsii akkuma kan oromoo baldhaa otoo halkanii guyyaa, dhiite barite fi umurii ofii guutuullee itti fixanii kun akkuma ilmii Qura'aanaa fi hadiisaa yookaan akkuma seenaa dheera amantaalee garagara waan dhumatu miti, namatu hifatee dhiisa malee.

Duudhaalee kanneen keesaa garii isaanii ibsuuf Safuu, woyyuu fi woyyooma, gumaa fi guma-fakkii, moggaasa maqaa, maalummaa maqaa, Guddifachaa, Handhuuraa, sirna namni oromoo hin taane oromummaa itti argatu, Guddiffachaa fi akaakuu isaa kaasuu keenneerra. Kanas akkaatama kitaaba B/siisaa Barakati Woldeetiin akka armaan gadii kanatti ibsuun ni danda'ama.

Safuu, woyyuu fi woyyooma

Ummanni kuushii, Waayyuun guraachii uumaa fi uumama isaatiif ulfina/kabajaa ol aanaa qaba. Ummata kuushii keessaa ummanni oromoo ammoo safuu uumamaa fi uumee isaatii fi eegudhaan ka dhaloota dhalootatti dabarsuudhaan asiin gaheedha. Uumamaa fi uumee yoo jennu.

Uumama: - ummanni uumama waandhi uumeedha.

Uumaa: - Uumaan ammoo waaqa tokkochoa.

Akka dhugaa Seenaa ummata Oromoo ganamaatitti, safuun seera uumaa fi uumama isa jalqabaati. Hariiroon uumaa fi uumamaa (lubbu-qabeeyyii fi lubbu-dhabeeyyi) jidduu jiru safuu jedhamee baldhinnaan Hawaasa Arsii biratti beekkama. Kanaaf, ummanni marti safuu uumaan isaanii kenniteen qajeelfama.

Akka oromoon jedhutti safuun yoo bade ykn karaa irraa dabdee maddaalliin uumamaa ni jeeqama ykn karaa sirrii gadi dhiisa. Kanaaf, hawaasa safuu qabu keessatti dhalatanii guddatanii osoo safuu beekan, safuu tarkaanfatanii yakkaa fi gochaaalee garagaraa safuun/kabajni irraa mulqame raawwatanii waakkachuun dhugaa heera uumaatii fi seera namaa jalaallee nama hin baasu.

Karaa biraatiin kana jechuun Balaan, gidiraan, beelli, rakkoon hamaan, dhibeen sardameessaafi soodachiisaan akka fkn koroonaa fa'a, galoon rooba, dirsaa madaallii hin eeggatin, hoongeen ykn gammoojjummaan, cubbuun fkn daarii dhiibuu, Kijiba waan hin jirre uumanii haasawuu, waan hin beekne ni beeka jechuufi kkf faatu seera qulqulluu Walaabuu san jeeqa jechuudha.

Seerri soof umar Hammarraatis akkana jedha..., Ilmaa fi Haadha jidduu akkasumas ilmaa fi abbaa jidduu safuutu jira. Wal haa safeeffatanii. Safuu fi qaaniin jara kan jiddutti uumamuu hin

qabu. Sababni isaan warra wolsaalfatan. Isaan qofaa miti hariiroo akkanaatiin warri wolitti hidhamu hedduudha. Fkn soddaa fi soddaati, haadhaa fi intala, idaayyaa, abbaa fi intala fi kkf.

Waan kana ilaalchisee ammoo akka kabajjaan ulfinnaa jarreen akkana jidduu jiraatuu safuu eeggachuufi akka argan daanga malee kan biraati miti gad aantii kolfaafi cooraanillee akka hin jiraanneef maqaa ulfinaan ykn kabajaa kana dursanii kennuuf ture. Maqaan ulfinnaa kunis seera ulfaataa **Woyyoomaa(woyyuu)** jedhuudha.

Woyyuu jechuun gabaabinnan aadaa oromoo Arsii keessatti: - Ilma tokko kan abbatti oolu, dubartii haadhatti ooltuuf, ykn nama ilmatti namaa oolu, soddaa soddaatii fa'a wajjiin wolqabatee worra haala akkanaa Kanaan wal kabajaniin jechuudha Fakkeenyaaf dubartiin haadhatti ykn intalatti namaa ooltu haaluma walfakkaatuun gurbaan abbatti ykn ilmatti namaa oolu fi kan seera akkana qaban martuu walii **woyyuudha**.

Woyyomni oromoo Arsii biratti seera ulfaataadha. Fkn namni tokko akkuma durba gosaa takka waliin ciisuus ta'ee fuudhuu hin dandeenne, intala ykn haadha mana nama biroo haadhatti isaa ooltu, ykn intalatti isaa ooltu waliin ciisus ta'ee fuudhuu hin danda'u; sababni walii woyyuudha ykn woyyooma walii qaban

sila ta'eef. Seera kanatu dhoorga. Didanii safuu tankaarfatanii waan dhoorkame kana hunda yoo raawwatanii argaman safuu uumaa fi uumamaa cabsanii jechuudha.

Haata'u malee, nama ta'e hin dogoggoru jechuun wallaalummaadha. Kanaaf ummanni Oromoo Arsii amala namummaa ykn waan jireenya keessatti isa mudatuu malu kana hubannoo keessa galchuun dogongora ykn yakka namni uumu sadarkaa itti kennuun itti gaafatamummaas gulantaa gulantaan isaa kaayu. Sadarkaawwan kanniinis akka armaan gadii kanatti addaan baasnee ilaalla.

Sirni gadaa bulchiinsa Oromoo Arsii, kan ittiin beekamu dhimmi ijoon biraa woyyooma. Wayyooma kanas kan muru Bokkuudha. Woyyooma jechuun, waan Oromoon seera uumaatiin Kabajaa jedhee daangesse, haal-duree tokko malee irraa of eeguu jechuudha.

Oromoon Woyyooma ni eeggata ni kabaja ni ulfeeffata. Woyyuu/Woyyooma jechuun ummata oromoo biratti ulfinnaa fi kabaja guddaa kan qabuudha. Kanaan wolqabsiisee oromoon waa heddu woyyoomata.

- **Waaqni woyyuu**

Kanumaaf nu woyyi jedhama.

- **lafti woyyu**

Kanumaaf lafti woyyuu nu woyyi jedhama.

- **Qaalluun woyyu**

Kanumaaf Qaalluun woyyuu ni woyyi.

- **Haadhaa fi Abbaan woyyuu**

Kanumaaf haadha fi abbaan woyyuu nu woyyi.

- **Soddaa fi soddaatiin woyyu**

Kanumaaf soddaa fi soddaatiin woyyuu nu woyyi jedhama

- **Gosti woyyuu**

Kanumaaf keessattu kan gosaa kun ulfaataadha. Mammaakatu jira kan Arsiin mammaaktu: “Gosti namatti jiguu irra Waandhi namatti jiguu woyya” jedhannii mitiire.

- **Deettuun/Qanafaan woyyuu**

Deettuun qanafaan jiraattee baattee hawaasa oromoo Arsii biratti kabajaa fi ulfinna safeeftan guddaa qabdi.

Bokkuun woyyuu

Abbaan Gadaa oromoo ykn Bokkuun mallattoo meeshaa gadaa ulfoo san kallacha irraa qabu baay'ee sodaatamaa fiwoyyooma guddaa qaba. Kanaaf, Bokkuun woyyuu nu woyyi jedhama. Kanaaf Bokkuu dura laga malkaa hin bu'an, hin faatessan, hin eebbisan jedhamaamitiiree keessattu kan Boorana.

- **Dubartiin woyyuu:** -dubartiin woyyuu nu woyyi
- **Fardi sangaan woyyuu** nu woyyi.
- **Kormi loonii woyyuu** nu woyyi.
- **Bineensi gaara galu woyyuu** nu woyyi.
- **Mukni jiidhan woyyuu...** jechuun ilmaan isaanii woyyooma wajjiin walbarsiisu.

Kun seera uumamaa kan Oromoon ittiin wal hadaruu fi ittiin wal-bulchu waan ta'eef namni woyyooma kanarra tarkaanfatee balleessaa raawwate, adabbii salphaa irraa jalqabee hamma sadarkaa qoqqobbii fi du'aa isarra ga'uu danda'a.

Gumaa fi Guma-Fakii

Mata duree Armaan olii jalatti akkaataa Oromoon Arsii ittisa yakkaa fi kabaja mirga dhala namaatif itti hojjetu ilaallee turre. Dhimmi ittisaa yakkaa kun akkuma jirutti ta'ee, yakki yoo

raawwatame hiika itti kennu. Dhimma woyyoomaa cinatti dhiisun ajjeecharraa kan hafe wantoota woyyuudha jedhaman irratti namni seeraan ala badii raawwatee fi balleessa isaa himatee hin fixatin, tarkaanfiwwan bulchiinsaaf tolu kan armaan gadii kana.

- Sabni guutun namaan ooda
- Gosti namaan ooddi
- Ibidda namaaf hin kennan
- Ibidda namaarraa hin dhaamsan
- Cidha namatti hin bayan
- Du'an nama hin awwaalan...kan birollee baay'etu jira.

Haata'u malee yakki uumame kallattiidhan lubbuu namaa wajjiin kan walqabatu yoo ta'e bifa lamaan ilaallama.

Guma-Fakii

Oromoon Arsii lubbuu nama darbeetin wal-qixa nama lubbuu darbiteef sababa ta'eefis xiyyeeffannoo guddaa kenna. Kana jechun namni tokko yeroo lubbuu nama biraa baasu akkamitti akka ajjeese jechuudha. Bara ummanni Oromoo Arsii tumaa tumatu meeshan waraanaa namni ittiin du'a jedhamee amanamu, Eboo qofa. Kanaaf akkaatan qabannaa eboo yeroo ittiin nama ajjeesanii hiika qaba.

Namni nama tokko Eboon darbatee woraanee ajjeese **diina** jedhama. Ajjeechan akkanaa kun **Guma** jedhama. Gatiin **Gumaa** fi **Guma-fakii** horiin kafalama. Horii kanas wolitti guuree kan kafalu gosa namni isaa lubbuu baase. Guma keessatti haati warraaf abbaan warraa, abbaaf ilmi, miseensumti gosa tokkoo lama wal ajjeesuu yoo danda'an, Guma-fakii keessatti ammoo miidhaa qaamaa cimaan yoo namarra qaqqabe tartiibaan seera gumaa fi guma-fakiitiin ilaalamee murtiin seeraa itti kennama.

Yeroo namni lama waldhabee walreebaa jiraate dhaabatanii laalun Arsii keessatti aad-malee waan ta'eef namni sadaffaa haalduree tokko malee araarf jidduu lixuu qaba. Namni araaraaf jidduu namaa seenu kun ulaagaa tokkollee hin qabu. Namoonni waldhaban kunniinis nama kana kabajuuf dirqama qabu. Garuu murti fudhachuu dhiisuu danda'u.

Namni yeroo hunda yoo ta'uullee baate tasa altokko tokko dogoggoraan badii uumuu ni mala. Waldhaba isaanii sababeeffachuudhaan nama araaraaf jidduu isaanii seene irratti miidhaa qaamaa irraa hamma lubbuu isaa dabarsuu geessuu danda'u. Miidhaan qaama araaraa irra ga'e kun itti yaadamee waan hin ta'iniif lubbuunis dabarraan **danuu** jedhama.

Araarri danuu qulqulleessuf godhamu tokko karaa jaarsi nagaya fiduuf meeta bishaan kaayee murti kennuudha. Isa kanaafis namni lubbuu dabarse sun danuun isa qaqqabuu eeree gosa isaa irraa hirphaa gaafatu tokkollee hin qabu. Araarri danuu ykn gumaan danuu beenyaa/kaffaltii/ tokkoon ala raawwatama. Kunis akkuma dura jenne adeemsi isaa meeta bishaan kaayuun nagaa buusuudha.

Guyyaa Kanaan booda gosti wal himatan lamaan ija firaatiin wal ilaalan. Gama biraatin gosti namni jalaa miidhame sun yeroo nama nama isaanii miidhe argan hunda akka hin aarreef; maatii nama miidheetii fii nama miidhamee jidduu walitti dhufeenna gaa'elaa uumuun diinummarraa gara firummaatti akka jijjiiraman godhama. Yeroo ammaa kanatti konkolaatan nama yoo ajjeese danuudha. Danuu seera isaa eeganii namarraa yoo hin fixin namatti deddeebi'uu dandaya.

Gumaa

Sirni gadaa Oromoo akkuma walii galaatittuu ittisni mirga dhala namaatif godhu iddoo gara iddootti garaagarummaa ijannoo hin qabu. Oromoo kessatti namni hunduu nama ta'uun akkuma ilaalamu ija seera qixaatiin kan Arsii keessaatis kanuma.

Yaadaanis ta'ee faaydaa irratti, tasa ta'ees beekkaan waliin jireenya hawwasummaa keessatti waldhabuun baramaadha.

Ta'us garuu waldhabbii yaada fi faaydaa yeroo gabaabaa ka'uumsa godhachuun lubbuu walii gaaga'uun hin hayyamamu. Namni seera uumaa kana darbee lubbuu namaa baase Diinticha jedhama. Lubbuu qofas osoo hin ta'in namni kallattiin eboon nama darbata diinticha waan jedhamuuf, Namni lammii ofii akka diinaatti eboon hin darbatu. Lubbuun haala kanaan baate fi miidhan qaamaa haala kanaan qaqqabe **gumaa** jedhama.

Gumaan kunis bifa lamaan ilaallama: -

- Namni ajeechaa kana raawwate miseensa gosa nama lubbuun baatetiin ala yoo ta'e; bakka jiruu barbaadamee gaalee gogeettin fannifamuu qaba. Kun gatii diinaa kan seerri gumaa kaaye. Gumaa kanas barbaadee kan baafatu guutuu gosa namni jalaa du'eeti.
- Namni ajeechaa kana raawwate miseensa gosa nama lubbuun baatee yoo ta'e; akkataa seerri gumaa tumeetin araarri bu'ee gumaa kafalama. Namni du'e kun dhiira yoo ta'e loon dhibba, dubartii yoo ta'e ammoo horii shantamaan gumaa kafalu.

- Qaamoleen lamaanis lamuu deebi'anii gumaa biraatiif akka wal hin barbaanne gaa'elaan walitti hidhanii fira godhu. Kana booda isaanis firummaa isaanii malee diinummaa hin yaadatan.

Moggaasa Maqaa

Sirni moggaasa maqaa akkuma armaan olitti ibsine bifa lamaan yoo gaggeeffamu innis moggaasa maqaa maqaa dhalootaa fi jila maqbaasa jedhamuun beekkama. Maalummaan moggaasa maqaa dhalootaa yookaan hiikkaan kallatti moggaasa maqaa dhalootaa yeroo daa'imman dhalatan maatiidhaan bahu akka ta'eefi maqaan kun maqaa namni bakka adda addaatti ittiin waamamuufi namni tokko kan biraa irraa adda bahee ittiin beekkamu dhiiraaf dubaraafis ka bahuudha (*Amiinoo Eda'oo, 1989*).

Maqaa nama yookaan daa'ima dhalattuu kan moggaasu guyyaa ilmi yookaan intalti dhalattee kaasee hanga guyyaa 3-4 jidduu keessatti maqaan bahaaf. Guyyaan kun Arsii keessatti gara caalu guyyaa deettuun sun qama dhiqattu yookaan 'Wobaxaa' jedhama. Yegguu daa'imni dhalatte intala taate guyyaa sadiitti haadharraa qama dhiqanii daa'ima maqaa moggaasu. Garuu yoo dhiira/ilm deette guyyaa afuritti haadharraa qama dhiqanii mucaadhaaf maqaa moggaasan.

Guyyaa Wobaxaa: - kana mana deettu Arssii tokkotti dubartiin ollaa marti yaate dhuftee, bishaan qopheesanii, dhadhaa qopheessite, daakuu marqaa fi waan barbaachisu hunda qopheessite erga kaatee booda hojii wolii qooddi. Kana jechuun gareen tokko hin marqa, gareen biroo ammoo deettuu irraa bishaaniin qama dhiqa. Ergasii booda marqa dhadhaa itti naquu akka aadaa Arsiititti carreesanii nyaatan.

Sirna kana keessa dhiirri ammoo gaheen isaa naannoo san jiraachuudha. Achirraa kan hafe, Marqi worra dhiiras addatti qophaaye waan dhiyaatuuf eeggatan nyaatan. Sirni kun sirna baay'ee nama gammachiisu waan ta'eef dubartoonni achitti argaman kun nyaatanii dhuganii kaanaan dhadhaallee mataa deettuu dibuun ofiillee dibatanii eleltaan dhiichisanii taphatu. Ijoollee warra kanaas marqa nyaatanii quufuun gaafa kana akka maleetti gammachuun itti dhagayame haala gaariin goolabama.

Duudhaa namni Alagaa ittiin Oromoomuu

Duudhaan Kana Oromoon addunyaa kamiyyuu duraa kan horate akka ta'e seenaan ragaa baha. Kanaaf, duudhaan kun madda beekkumsa bulchiinsa oromoo fi oromuummaa ta'uu irra darbee kan addunyaatu ta'eera. Inumaa wonti garaa nama nyaatu hawaasni addunyaatu irraa baratee maqaa biroo itti moggaasuun

itti fayyadamaa jiruuchuu isaati. Kan hojiitti hiikamu akkuma asiin dura boqonnaa Jaha keessatti ibsinetti ta'ee, hammas hamma tokko hubannoof kana fakkaata. Eeenyummaan nama tokkoo hunda caalaa nama ta'uu isaati.

Yeroo tokko tokko gareen nama muraasa yoo aadaa fi safuu, lugaa fi wantoota kana fakkaatan biroollee wal fakkaatan eenyummaa namummaa baldhaa fi isa heeraa fi seera Gadaatiin tumamee fi isa bu'uura ganamaa kan ta'e jalatti Oromummaa gonfachuu fedii abbichaatiin ala wontii isa daangessu tokkollee hin jiru. Akkaataa madden adda addaatti eennummaan oromoo Arsiis karaa shaniin argamuu ni danda'a. Isaanis akkuma Boqonnaa afraffaa keessatti ibsinetti.

1. Dhiigaan,
2. Guddifachuudhaan
3. Booji'uudhaan
4. Lafaa argachuudhaan/ilmoo mixii fi dhumarratti
5. Moggaasaani jechuun fedhii nama oromummaan kennamuuf saniitiin.

Ilma moggaasaa ta'uun waan umuriin, saalaan fi bifan daangessan hin qabu jechuudha. Daa'imman qofa osoo hin taane namni umurii kamiinuu keessa jiru, sadarkaa fi aangoo, saala fedhe kamuu haa qabaatu, wanti barbaachisu fedhii isaa qofa waan ta'eef, maqaan moggaafameefi, gosaa fi Gadaan kennameef saba oromootitti makamuu danda'a. Gabaabinnumatti oromummaan sirna moggaasa maqaa qofaan argamuudha haalduree karaa mirga namoota oromoomanii fedhii kabaju san of keessatti hammachuudhaan.

Oromummaa argachuu

Ummanni Arsii seenaan afoolaan jiru akka odeessutti akkuma kan oromoo bal'aa saba biraa karaa maggaasaatiin ofitti dabalee gosoomsuun beekkama. Oromummaan dhiigaa qofa osoo hin taane simannaa yookaan fuula gaarii agrsiisuunis niargama. Beektonni amantaa fi kitaabota seenaa adda addaa oromoon akka itti saboota biroo ofitti harkisee oromeessa ture ni himu.

Kanniin keessaa kitaaba B/A/T/Oromiyaatiin qophaaye kan maqaan isaa “seenaa oromoo hanga jaarraa 16ffaa” jedhamuun beekkamu keessatti aadaa fi sirna Gadaa oromoo keessatti akkamitti akka oromummaan yookaanii kuushummaan argamu baldhinnaan ibsaniiru. Namni moggaasaan oromummaa argate

tokko guyyaa gaafa gosaa fi maqaan moggaaafame irraa jalqabee Oromoo fi ilmoo oromoon dhalcheen qixa mirgoota oromoon argatu hunda argata.

Namni moggaasa maqaa haala kanaatiin fi oromummaa argate, aadaa, amantii, duudhaa sirna gadaa fi leetoo jiruu fi jireenyaa hawaasa oromoo hunda heera uumaa fi seera namaa bu'uuraan gadi -fageesse akka oromoo tokkootti kabajuun oromoo ta'ee jiraachuu itti fufa. Kanaaf, aadaan duudhaalee garagaraa kan akka guddifachaa, handhuuraa fi moggaasa maqaa fi oromummaa fi k.k.f hedduun kutaalee oromiyaa garagaraa Arsii dabalatee baldhinnaan beekkama.

Guddifachaa

Hiikni guddifachaa adeemsa aadaa fi seera sirna duudhaa oromootiin yoo namni tokko yookaan maatiin tokko **Finna** hin qabne ta'e haaldureewwan aadaa kan guuttamuu qaban guutuudhaan mucaa ykn Daa'ima nama biro fudhachuun guddisuu jechuudha. Garuu dhaabbileen fi nammoonni kutaa hawaasa adda addaa hiikka garagaraa itti laachuu danda'u

Adeemsa aadaa kana keessatti yoo jalqaba daa'ima guddifatan suuta jedhanii nama jaalatan sanitti jaarsa namaa gaafatu ergan. Abbaan daa'imaas Kanaan maayi irraa firaisaatiin mar'ate erga

ka'een booda kan kennuuf ta'uu jaarsota dhufte sanitti himee beellamaan geegessa.

Yeroo mucaa daa'ima kana guddifatan Haadhaa fi Abbaan guddifattus namoota gosaa lama lama jechuun dubartii fi dhiira wolduraaduubaan lama lama waamanii mana warra daa'ima irraa guddifatani seeraa fi ulaagaa akka haalduree sirna yookaan duudhaa kanaatti barbaachisu guutanii dhaqu. Haadhaa fi Abbaan daa'ima ofii uumatan guddisaa f kennanis akkasuma nama lama lama dubartii fi dhiira gosaa mana ofiitti waamuun seera guutanii eegan.

Dubbi Dachaa Sayyidootaa, Abbaa Amantaa fi Hayyoota

Ummata Amantii Islaamaa hordofan kamiyyuu haa ta'uu ummata Arabaa keessatti, jechi **Sayyida** jedhu maqaa nama waan darbe beeku, waan dhufus dursee haasa'uu fi nama uumama faana woldubbisuu kennamu. Kun gulantaa kabajaatis. Namoonni akkanaa kunniin ilmaan Arsii sadiini keessatti qubaan kan lakkaayaman yoo ta'u hojii fi ergaan ummataaf dabarsaa turan ni beekkama. Isaan keessaa muraasa maqaa kaasuun ni danda'ama.

Abbootii amantaas qoodaa fi gumaacha gama bulchiinsaatiin isaan hawaasa keessatti qaban boqonnaa armaan olitti waa'ee

amantii arsii jedhu keessatti ibsineerra. Kanaaf hayyoonni amanta garagaraas asi keessatti bara jireenya isaanii hooggansa amantaa fi hawaasaatiin bu'aa hammana hin jedhamne keessattuu karaa qabsootiin shoora ol aanaa taphachuu isaanii iraa kan ka'e kallatti bareeda beekumsa baldhaa sabaa fi hwaasa isaan jaalatuuf dabarsaniiru dabarsaas jiru.

Dabalataan hayyoonni aadaa fi kan saayinsiis beekumsa duraan hawaasa keessa jiruu fi bara ammaa kan kalaqamaa jirutti dabaluudhaan, isaanis kalaqa hammayyaawaa kalaquun, qorannoo fi qu'annoo garagaraa hojjachuunis woreegama kaffaluun ifaajee guddaa keessa jiru.

Sayyid H/Alii Wolee fi Dubbii Dachaa

Manguddoo fi Abbaa amantii beekkamaan Sayyid Haaji Alii Wolee, mammaaka ykn jechama filatamaa fi ergaa filatamaa qabu Arsii keessatti iddoo guddaa qabu ture. Sayyinni ulfaataan kun bu'aa beekkumsaa dabarsaa turaniitiin yeroo ammaa kanattillee tokkoo tokkoo laphee ilmaan Arsii keessatti bakka bu'aa hin qaban.

Kanaafuu, handhuuraa isaan uumamaa fi muuxannoo saayinsii malaan jireenyaa hawaasa Arsii irraa argatanii, afaan qofaan himaa turan keessaa ummata baldhaaf qooduu barbaada.

Bu'uuruma Kanaan, Safuu jiruufi jireenyaa sirna gadaa keessatti oromoom Arsii waan lagatuufi fayyadamu haaluma mammaka amma ibsameetiin, ciminnaa fi laafinna gosa tokkoo fi kan biroo, maatii Arsii, akkasumas nama tokkoo fi kan biroo walbira qabanii madaaluudhaan kaayu.

i)Waan lagatanii fi waan itti fayyadaman mammaakaan ibsuu yoo barbaadan;

“Aanan sadi aanan tole, aanan sadi aanan bade” jedhu, haala armaan gadiitiin baldhisani ibsu;

1^{ffaa}: -**Aanan sadi aanan tole**, kan jedhamu ta'ee kunis;

“Aanan re'ee aanan tole;

Aanan gaalaa aanan tole;

Aanan loonii aanan tole” jedhan.

2^{ffaa}: -**Aanan sadi aanan bade**, kan jedhamu yoo ta'uu, innis: -

“Aanan saree aanan bade;

Aanan harree aanan bade;

Aanan fardaa aanan bade.” Jedhan.

ii)Haaluma mammaka armaan olitti ibsameetiin, ciminnaa fi laafinna maatii, gosa akkasumas

nama tokkoo fi kan biroo walbira qabanii madaaluudhaan ibsuu yoo barbaadan;

“**Aanaan sadi aanaa tole, aanaan sadi aanaa bade**” jedhu, kanas haala armaan gadiitiin ibsu: -

1^{ffaan}: -**Aanaan sadi aanaa tole** ka jedhu yoo ta’u, innis akka armaan gadiitti kaayameera.

“Aanaan Hayyuu aanaa tole,

aanaan Goonni/jagni/ aanaa tole,

aanaan Arjaan aanaa tole” jedhanii siinxareessan.

2^{ffaan}: -**Aanaan sadi aanaa bade** kan jedhu yommuu ta’u, faallaa isaa kan armaan oliiti.

jalatti tuqameetiin ibsama.

“*Aanaan Makkalli aanaa bade,*

aanaan lunni aanaa bade,

aanaan dondhi aanaa bade” jedhani ibsu.

iii)Waan dabre gaarii kan ta'eef waan fuula dura hammeenya qabaachuu isaa agarsiisuuf: -

“Waa sadi bira lufne, Waa Sadi itti dhufnee” jedhanii dubbatus.

1. Sa’a tokko ka abbaa gayee, ollaa fi gosa gayu bira lufne, Sa’a kudhanii ka abbaayyuu hanqatee, biratti doomaa dhugu itti dhufne.
2. Ilma tokko ka abbaan ergatee, ollaa fi gosti ergattu bira lufne, ilma kudhanii ka abbaanuu biratti of ergatu itti dhufne.
3. Oorruu takka ta abbaa geettee, ollaa fi gosa geettu bira lufne, Oorruu kudhanii ta abbaanuu biratti hiyyummaa himatu itti dhufne.

“Waa sadi woyyaa taati malee fayyaa hin taatu” kan isaan jedhan baldhinnaan;

1. “Fayyaan dullumti keessa jirtu woyyaa taati malee fayyaa hin taatu,
2. Araarri waanyoon keessa jirtu woyyaa taati malee fayyaa hin taatu,

3. Qadhaaba ceem'an keessa jirtu woyyaa taati malee fayyaa hin taatu" jechuudhaan bareechisanii mammaaku.

iv)Uumaan garagaratii fi ilma namaa dabalatee seeraa fi safuu irratti hundaayuudhaan dirqama isaaf kennameen ala bahu akka hin qabne gorsuudhaaf:

Sayyid Haaji Alii Wolee **“Waa sadi deemsaan malte; waa sadi teessumaan malte”** jedhanii kan mammaakan; tokko tokkoon yoo keennu,

->Sadiin deemsaan malte jedhamani: -

- 1) “Bishaan deemsaan male,
- 2) Fardi sangaan deemsaan male,
- 3) Hayyichi/aalimni deemsaan male” jechuudha.

->Sadiin teessumaan malte jedhaman ammoo;

- 1) “Dubartiin teessumaan malte,
- 2) Ibiddi teessumaan male,
- 3) Kinniisni teessumaan male” jedhu

v)Sayyid Haaji Alii Wolee tilmaaman waggaa 250 dura **waa sadi biyyaaf dhaamanii** turan.

- 1) “Qonni karaa keessa lolli garaa keessa;
- 2) barakaan hin jirtuu oorruu harka itti woyyeessaa;
- 3) dalagaan hin jirtuu barata jabeessaa.” Jedhanii ummataa gorsa cimaa kennaa turan.

vi)Wontoonni waan isaanii uumameen ala yoo ta’an sirrii ta’uu dhabuu isaanii ibsuuf:

≡ **Waa sadi fokku’u, yoo uumaa isii taate malee,** jedhaniis turan akka gorsaatti.

- 1) “Mucaan intalaa ta hin heerumin nyaataa ganda keessa deemuun fokku’u,
yoo sanyii gabraa taate malee;
- 2) Wonni xiqqoon Dawwanaa deemtu fokku’u, yoo ilmoo gaalaa taate malee;
- 3) Osoo manguddoon jirtu dargaggeessi dubbachuun fokku’u, yoo sanyii gamnaa taate malee” jedhanii turan.

vii) Raajiiwwan **Sayyida** lakkaayamanii hin dhuman, qusannaa fi nama hundaa qarqaaruun barbaachisaa ta’uuf gorsa yoo kennan akkana:

“Waa sadi kennitullee hambifadhu” jedhaniirus;

- 1) “Nyaattullee hambifadhu beelayatu duubaan dhufaa,
- 2) Dubbattullee hambifadhu beekatu duubaan dhufaa,
- 3) Kennitullee hambifadhu kasan irra rakkatetu duubaan dhufaa” jedhanii gorsaa turan.

viii) Wontoonni walfakkeenaa akka qabanii fi dhugaa dhoysuun akka hin danda’amne ibsuuf: -

“Waa sadi garaa keessa jirtii fuularraa muldhatti” jedhu.

- 1) “Beelli garaa keessa jirti fuularraa muldhatti;
- 2) Jaalalli garaa keessa jirti fuularraa muldhatti;
- 3) Jibbaan garaa keessa jirti fuularraa muldhatti” jedhan.

ix)Walfakkeenya fi waliin deensa wontootaa ibsuuf

“Waasadi bifa waasadihii qabdi” jedhu,

1. “Niitin bifa dhiirsaa qabdi;
2. Bishaan bifa biyyee qaba;
3. Darasaan bifa sheekaa qabdi” jedhan raammattullahi.

x) Abaabayyuu Sayyid Haaji Alii Wolee kan ta'an; Sheek Bushraa H/Tamaam muudama mootii wajjiin Wolqabatee ulfinna seerri uumamaa mootiif kenne hawaasatti gaafa himan akkana jedhan.

“Mootin yoo muudamu rabbi waan nama biraatii hin kennine kenneef” Isaanis: -

- a) Sodaa Leencaa hin kennine kenneef,
- b) Dandeettii Gaalaa hin kennine kenneef,
- c) Ija Tyfii hin kennine kenneef,
- d) Gurra Lukkuu hin kennin kenneef” jechuun mootummaa qaruutee fi sodaatamaa ta’uu ibsu.

Manguddoon kabajamaan, H/Abdurrahamaan Sa'id, imala wajjiin wolqabsiisanii akkana jedhan. “Karaa waa afur deeman; waa afur malee deemuu hin Danda'an” jedhu.

- 1. “Karaa aarri deeme aara malee womaa hin deeman
- 2. Karaa beekaan deeme beekaa malee womaa hin deeman.
- 4. Karaa bishaan deeme bishaan malee womaa hin deeman.

5. Karaa Daarabaaftuun deemte daarabaaftuu malee womaa hin deeman” jedhan.

Shaanqullee Sibiiloo/Abbaa Amboo

Dhaloota orom-duroo keessaa hayyuun raagaa-wogaa Shaanqullee sibiiloo ka worra misheeraa, jireenna nuti dhaloonni hardhaa kun irra jirru, bara ofii lubbuun jiranitti waan jaarraa tokkoon booda dhufu **otoo asii achi hin dabsin hayyoota tilmaama sirrii kaa'an** keessaa tokko turan.

Wontoota isaan jedhan keessaa tokko;

“Karaan waaqarra baasa garaa walitti kaasa;

dubbiin baalarra taati, shawaan balbala taati;

kotoon dirree taati bultiin irree taati, bara san ani hin jiru” jedhe woggaa dhibba dura.

Kana malees,

“Gaafa du'e na hin awwaalinaa sababni isaa;

raaga hin argattan mortuu malee;

hayyuu hin argattan qortuu malee” jedhee mammaaka dabarse.

Irratti dabaluudhaan akkana jedhe;

Kanaafuu, “allaattin na haa nyaattu; allaattin yoo na nyaatte margarratti albaat; Horiin marga san dheeda; Namni aanan horii sanii dhuge ilma dhalcha. Achi booda ilmi sun hayyicha akka kiyyaa kana ta’a” jedhees ergaa guddoo hawaasa Arsiiitiif dabarseera.

Gameessi kun beekumsa aadaatin haa dubbatu malee akka saayinsii hammayyaatti yaad-rimeen kun marsaa waliin jireenya uumamaa kan afaan faranjiitiin **‘food chain & food web’** jedhamu ta’uun isaa dubbii saayinsii idil-addunyaati.

Haata'uu malee, ummanni Arsii naannoo sanii gaafa inni du'e nama ulfaataa uumaa addaa qabu kana akkamitti otoo hin awwaalin dhiifna jechuun waan awwaalaniif; hujubaan isaa yeroo ammaa mukaa fi haafni garagaraa itti bahuudhaan kan armaan gadii kana fakkaata.

Awwaala Shaanqulee Sibiiloo

Sayyidoota akka 'Roobaa Torban' tti beekkaman

Hayyootaa fi Qaallota /Abbooti Muudaa/raaga-wogaa himanii fi hubannoo uumamaa qaban kan hanga ammaatti seenaa isaanii ibsine keessaa Roobaa torban kan jedhaman kan nama

ajaa'ibsiisu 'Roobaa torban' rogeeyyii jedhamu yommuu ta'an, isaanis akka kanaa gadiitiin kaasuu dandeenna.

1. Sayyid Roobaa Garbi: -Sayyinni kun waan gara fuulduraa dhufu eeruun beekkamu.

Gaafa tokko sirna Haylasillaasee keessa Gaangee gara duubatitti gara galanii yaabbatanii osoo deeman **“hin fokkadhaa?”** jedhanii ummata gaafatan.

Sayyinni kunis ofumaa deebii kennan.

“Fokkadhee fokkadhee

nama Ristii bite caalaa fokkadhaa,

Fokkadhee fokkadhee,

nama qawwee bite caalaa fokkadhaa?” jedhee.

Ergaan isaan dabarsuu barbaadan qawwee fi ristii bara san hayyamame sirni namarraa fudhatu sirni Dargii akka dhufu dursee raage.

Maqaan jara torban kana ka armaan gadii kana ta'a

- Roobaa Bultum
- Roobaa Dhaa'ee
- Roobaa simbiraa

- Roobaa Mixii,
- Roobaa Malxoo
- Roobaa Kontom
- Roobaa Garbii

Namoonni akkanaa kunniin heddu yoo ta'an hojii fi afoolli isaanii lakkaayamee yookin kitaaba tokko keessatti tarreesuun hin yaadamu. Jarreen akkanaa kunniin bifa ajaa'ibaa ta'een afoola seenaa fi waan gara fuulduraa dhufullee akka kitaaba seenaatitti kaayan jechuudha.

Sayyid Roobaa Garbii

Gorsaa fi dhaamsa Manguddootaa fi Hayyoota Arsii

Maddi beekumsaa fi bulchiinsi hawaasa gama hundaan armaan olitti ibsine, namni tokko hawaasa isaa keessaa karaa aadaatiin, sirna gadaatiin, amantaatiin fi akkasumas sayyidoota adda addaa irraa muuxannoo argateenii fi mudannoo jireenya isaa keessatti isa qunnamee irraa beekumsa argateen gorsaa fi dhaamsa dabarsaa darba.

Gorsaafi dhaamsi kun ammoo namoota gorfamanii dhaamsa kanas fudhatan jajjabinnaa fi hamilee itti horee gara fuulduraa waan isaaniif tolu fi hin tolle adda baafatanii jiruu gaarii akka jiraataniif isaan fayyada. Gaafa gorsaa fi dhaamsa kana haala Kanaan hojii irra oolchan isaanuu beekumsa harataniiru, dabraniitu namoota birootii fi beekumsa ofii horatan kana dabarsuu danda’u jechuudha. Haalli gorsichaa ammoo akka armaan gadii kana ta’a.

Hagam yoo tures ilmi namaa hin darba. Haata’u malee, waan hin dabarre lafa keennee yoo darbine dhaloonni irraa barata. Abbootin keenna yoo darban ni dhaamatan. Isaani waan gaarii hojjetanii yoo darban soodduu dhaabaniif. Namni jiru yoo awwaala isaanii arge, namni kun ummataaf waan mishaa hojjatee darbee Rabbi isaaf haa araaramu jedhanii eebbaan yaadatan.

yoomiyyuu sammuu ummataa keessa hin ba’u. Namni ummatarratti waan badaa hojjatee darbe awwaala isaallee hin abaaran. Kanaafuu, isin dhaloonni ammaa waan michuu dalagaa darbaa malee yeroo fi seenaa keessani hin balleessinaa.

Bara durii abbootin keenna otoo hin baratin ummata keenna rakko tokko malee bulchaa turan. Fakkeennaf Jaarsoo Bu’ii Falamaa, bulchaan Koonyaa Gannaalee “biyyi tee haalolamtu/reebamtu jennaan; lakki biyyi tiyya dhawamuu irra an du’uu wayyaa” jedhanii jaarsi waggaa 80 gaangee yaabbatanii gara duulaa osoo deeman duubaan itti dhukaasanii ajjeesan.

Namni kaayyoo ummataa qabu akkasitti biyyaaf du’a. amma garuu ani bulchaa biyyaa akka Jaarsoo Bu’ii Falamaatitti wareegama kafalu arguun rakkisaa waan ta’eef, dhaloonni ammaa biyyi tun teessanii, ummanni kun ummata keessanii, isinis ummata keessaa baatanii biyyaaf ummata keessan tiksaa, Ummataaf hojjedhaa.

Arsiin Kayoo qaba, safuu qaba, waan arge hunda hin dubbatu, wal hin abaaruu. Oduu sobaa hin odeessuu. Waan biyya diigu hin hojjetu. Arsoomni qorsooma. Arsiin gumii qaba, Arsiin gumaata qaba, Arsiin hirphaa qaba, Arsiin Geegawoo qaba. Arsiin

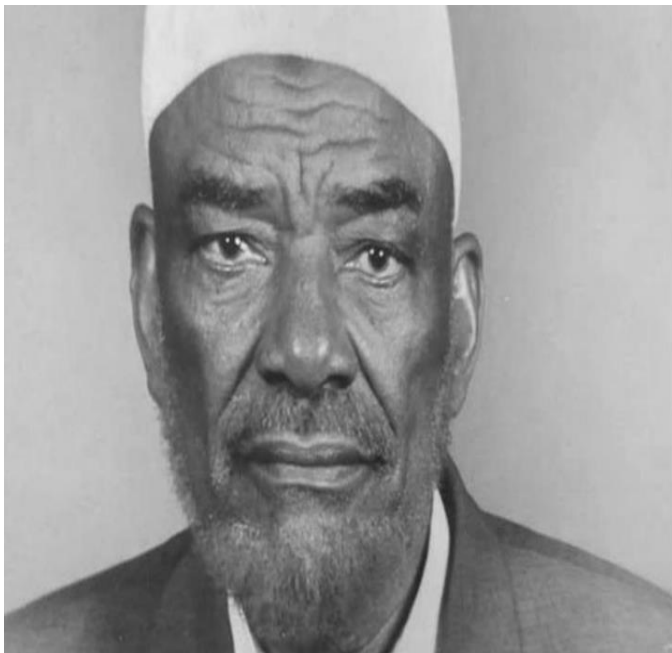
geegessaa qaba. Arsiin walqaba. Arsiin walii birmata. Arsiin waliin fixata Arsiin walii fixata. Arsiin kaaya kaayoo qaba.

Kun karaa Arsiitii ilmaan Arsee karaa Arsii eegaa. Bultii Arsii, Bultuma Arsii, gurra Arsii, Dhageetti Arsii eegaa. Mammaaka Arsii keessatti “haga geenne dubbiin tama jaarsaati, wanni Arsiin wolgodhu wama nama aarsaatii” jedhan.

Arsii tiyya waliif obsaa, woli dhossaa, wol jaaladhaa, wolqabadhaa, wolgorsaa woliin mari’adhaa, woliin hin oodinaa Wol hin qoodinaa Gumii godhadhaa Gumaa baafadhaa. Akkaatan abbootin teenna itti nu guddisan akkanaa, anis akka abbaa tokkootitti dhaamsi kiyya kanaa qabadhaa. Baradhaa, afaan tokko isin haa taasisu, hamtuun isin haadhabdu, toltuun isin haa simattu.

Jeneraal Waaqoo Guutuu Abbaa Faajjii Oromoo

Jeneraal. Waaqoo Guutuu akkuma Weellisan Umar Suleeyman Jedhe: Namni kun ulfaataa gameessaa fi goota Orommoo guddaa; abbaa qabsoo Oromoo; kan diina gabroofataa manatti nutti dhufe kana callifnee jalatti hin bulu; dandeennu hiddaan buqqifna, dadhabnu ilmaan itti guddifna jechuu dhaan Hayyuu jabaa Oromoo kan Mammaaka baase.

Jeneraal Waaqoo Guutuu